

III. ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ

Бишевець О. В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри правосуддя
юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У ДОКАЗУВАННІ В КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ

У статті на основі аналізу наукової літератури і матеріалів практики досліджено сутність та поняття спеціальних знань. Вказано публікації, які започаткували дослідження цього поняття. Автор описала існуючі в науці підходи до розуміння поняття спеціальних знань, вказала на їх недоліки і здійснила спробу дати йому своє визначення. Особливу увагу в статті приділено формам застосування спеціальних знань в ході розслідування злочинів. Визначено, що на сьогоднішній день відсутня єдина систематизація форм застосування спеціальних знань. Хоча в науці заперечують обґрунтованість виділення серед форм застосування спеціальних знань таких, як процесуальна і не процесуальна, на думку автора, така систематизація заслуговує на існування.

Ключові слова: кримінальне провадження, доказування, спеціальні знання, форми використання спеціальних знань, судова експертиза.

В статье на основе анализа научной литературы и материалов практики исследовано суть и понятие специальных познаний. Указаны публикации, в которых было положено начало исследования этого понятия. Автор описала существующие в науке подходы к пониманию понятия специальных познаний, указала на их недостатки и предприняла попытку дать свое определение этому понятию. Отдельное внимание в статье уделено формам применения специальных познаний в ходе расследования преступлений. Определено, что на сегодняшний день не существует единой систематизации форм применения специальных познаний. Хотя в науке оспаривается обоснованность выделения среди форм применения специальных познаний таких как, процессуальная и непроцессуальная, по мнению автора, такая систематизация заслуживает на существование.

Ключевые слова: уголовное производство, доказывание, специальные познания, формы использования специальных познаний, судебная экспертиза.

Однією з неодмінних передумов ефективного розслідування та розкриття злочинів є вмiле використання слідчим, проку-

рором і судом спеціальних знань у певних галузях науки, техніки, мистецтва, ремесла. Ще австрійський криміналіст Ганс Грос (1847–1915 р.р.) наголошував

на визначальній ролі спеціальних знань у встановленні об'єктивної істини при проведенні такої слідчої (розшукової) дії як огляд місця події при розслідуванні вбивств, підпалів, вибухів [1, с. 157].

Застосування спеціальних знань можливе при розслідуванні будь-якого злочину, якщо це є доцільним для встановлення чи пояснення його обставин. Спеціальні знання можуть застосовуватися таку кількість разів, яка буде необхідною для формування достатньої доказової бази. Водночас, слідчі не можуть самостійно і безпосередньо застосовувати такі знання для збирання і дослідження доказів, хоча деякі спеціальні знання вони отримують в процесі навчання в юридичних навчальних закладах (з судової медицини, судової психіатрії, судової психології, інформатики тощо). Проте коло спеціальних знань, з якими ознайомлюють майбутніх юристів, обмежене, недостатнє для безпосереднього використання особами, які ведуть досудове розслідування, і не забезпечує об'єктивність і достовірність вирішення відповідних питань. Крім того, особи, які ведуть досудове розслідування, є представниками сторони обвинувачення, а тому не можуть вважатися незаінтересованими у кримінальному провадженні [2, с. 349].

Поняття спеціальних знань, їх види та форми у кримінальному судочинстві досліджувалися у наукових працях таких вчених як Л. Ю. Ароцкера, В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, А. І. Вінберга, Г. І. Грамовича, Г. Л. Грановського, В. Г. Гончаренка, В. А. Журавля, О. А. Кириченка, Н. І. Клименко, В. Я. Колдіна, І. П. Крилова, О. Н. Колесниченка, В. П. Колмакова, В. О. Конової, М. В. Костицького, В. С. Кузьмічова, В. К. Лисиченка, В. Г. Лукашевича, В. О. Образцова, М. І. Порубова, І. В. Постіка, О. Р. Россинської, М. В. Салтевського, М. Я. Сегая, М. О. Селіванова, В. Ю. Шепітька, В. І. Шиканова та ін.

Безумовно, проведені дослідження є вагомим внеском у розвиток теоре-

тичних засад використання спеціальних знань у кримінальному провадженні, однак в опублікованих працях зосереджувалася увага, головним чином, на загальній їх характеристиці. Водночас, у науці висловлюються різні за змістом точки зору до розуміння цього поняття.

Зважаючи на зазначене, у цій статті ставиться за мету на підставі аналізу різних наукових підходів до поняття спеціальних знань у теорії криміналістики розкрити їх сутність та зміст і здійснити їх класифікацію. Означена мета зумовлює необхідність вирішення таких завдань як визначити поняття спеціальних знань, обґрунтувати правові засади та загальнонаукові, процесуальні і криміналістичні передумови їх застосування для вирішення завдань кримінального провадження.

Вперше визначення поняття «спеціальні знання» в науковій літературі було запропоноване О. О. Ейсманом в 1973 р. Він вважав, що спеціальними знаннями володіє обмежене коло спеціалістів, які мають відповідну професійну підготовку [3, с. 56]. Пізніше, в 1984 р., О. О. Ейсман включив у структуру зазначеного поняття категорії «досвід і навички». Таку точку зору підтримали Т. В. Авер'янова, Р. С. Белкін, А. А. Джуманбетова, Є. В. Додін, О. В. Константинов, П. А. Лупинська, О. Р. Россинська, В. В. Семенов, В. М. Тертишник, А. Ю. Ушаков та інші науковці.

У криміналістичній та кримінально-процесуальній літературі неодноразово робилися різні спроби конкретизувати поняття «спеціальні знання». Так, З. М. Соколовський вважає, що віднесення тих чи інших знань до числа спеціальних залежить від того, в межах загального або спеціального утворення вивчаються закономірності, які вирішуються в конкретному випадку [4, с. 68].

О. Р. Россинська, під цим терміном розуміє систему теоретичних знань і практичних навичок в галузі конкретної науки або техніки, мистецтва або ремесла, отриманих шляхом проходження

спеціальної підготовки або набуття професійного досвіду і використовуваних для вирішення питань, що виникають у процесі кримінального судочинства [5, с. 33].

П. Пошюнас вважає, що в кримінальному процесі до спеціальних знань відносять знання в галузі природничих, технічних, економічних та інших наук, якими не володіють (як правило) особи з професійною юридичною підготовкою [6, с. 10].

В. І. Шиканов зауважує, що з поняття «спеціальні знання» в кримінальному процесі виключаються знання в галузі права, а саме в даному випадку неможна враховувати підготовку та практичні навички, пов'язані з кримінально-правовою оцінкою фактичних обставин справи й вирішенням питань процесуального характеру [7, с. 14].

В. Я. Марчак, вказуючи на недоліки наведеного вище визначення, підкреслює, що в ньому не названа така істотна ознака спеціальних знань як необхідні для певної професії знання, набуті та засвоєні в процесі підготовки до трудової діяльності [8, с. 78]. В. Я. Марчак звертає увагу на те, що не існує чіткої межі між професійними знаннями слідчого та спеціальними знаннями. У процесі накопичення досвіду розслідування злочинів і підвищення своєї кваліфікації обсяг професійних знань слідчого стає більш глибоким і широким, охоплюючи певну частину знань, які вважаються спеціальними.

Інші вчені більш деталізують поняття спеціальних знань, закріплюючи в дефініції й інші ознаки цього явища. Однак присутнє в науці різноманіття підходів, незважаючи на їх певну спільність, не вносить повної ясності у визначення сутності спеціальних знань у криміналістиці.

Окремі вчені пропонують керуватися об'єктивним критерієм при визначенні галузей, які можуть бути джерелом спеціальних знань, оскільки слідчий з моменту навчання у вузі вже володіє загаль-

ними професійними знаннями і деяким обсягом спеціальних знань. Джерелами отримання останніх є криміналістика, судова експертиза, судова медицина, судова психіатрія тощо [9, с. 79]. Таким чином, юридичні неправові дисципліни, вивчені в вузі майбутнім слідчим, включені з професійних знань суб'єкта доказування. З розглянутою точкою зору погодитися важко, оскільки вона помилково призвела б до необхідності визнати спеціальними частину професійних знань слідчого, а саме – знання з області криміналістичної експертизи, судової психології, судової медицини і т. д. Безумовно, суб'єкт доказування не повною мірою володіє знаннями з вказаних областей, але в обсязі програми для юридичних вузів (факультетів). А тому частина знань зі спеціальних областей є професійними знаннями слідчого. Для застосування в кримінальному процесі знань, якими слідчий не володіє, він залучає обізнаних осіб (експертів і спеціалістів), які набули знання, практичні навички і вміння у певному напрямку, що виходить за межі загальноосвітньої підготовки і простого життєвого досвіду та отримуються шляхом спеціальної професійної підготовки і в ході відповідної практичної діяльності [2, с. 349].

А. В. Шмонін вказує, що спеціальні знання відносяться до різних галузей науки, техніки, мистецтва і ремесла, а їх застосування пов'язано з певним рівнем професійної освіти та/або підготовки, а також професійним досвідом. При цьому такі знання не відносяться до загальноновідомих, тобто до таких, які входять до загальноосвітньої підготовки громадян, а також до знань в галузі кримінального та кримінально-процесуального права. Наявність таких знань пов'язана з умінням користуватися науково-технічними засобами та/або спеціальними методами (методиками) [10, с. 5].

Цілями застосування слідчим власних знань є: безпосереднє виявлення, фіксація, попереднє вивчення, оцінка та використання доказів, вирішення

питання про їх належність та допустимість, правильна кваліфікація скоєного, визначення предмета і меж доказування, якісне проведення процесуальних дій, організація взаємодії з обізнаними особами (спеціалістами, експертами) в процесі розкриття і розслідування злочинів.

Оволодіння професійними і спеціальними знаннями дозволяє слідчому краще сприймати інформацію, що надходить до нього. Наприклад, знання теоретичних положень медицини та судової медицини, дозволять слідчому не тільки своєчасно вжити необхідних заходів для збирання криміналістично важливої інформації, але й правильно вирішити питання про кваліфікацію діяння при відкритті кримінального провадження. А знання в галузі судової експертизи дозволяють слідчому поставити перед експертом чіткі та конкретні питання, оцінити хід і результати проведених досліджень, на підставі встановлених фактичних даних скласти план допиту [11, с. 82].

Необхідно наголосити, що криміналістичні знання є особливою галуззю спеціальних знань. Хоча криміналістика в цілому за своєю природою є юридичною наукою, вона в окремій своїй частині – криміналістичній техніці – акумулює, перероблює, пристосовує до завдань, пов'язаних зі збиранням (виявленням, фіксацією та вилученням) і дослідженням доказової інформації, методи природничих і технічних наук, на основі чого і виникають саме техніко-криміналістичні методи. Аналіз змісту окремих норм КПК України (ст. ст. 40, 93, 103–107) дає підстави для висновку, що слідчий, прокурор можуть самостійно, без допомоги спеціалістів-криміналістів, застосовувати техніко-криміналістичні засоби і методи в ході проведення і фіксації процесуальних дій (фотографування, виявлення, фіксація і вилучення слідів злочину тощо), оскільки такі вміння набуваються ними у ході професійної підготовки під час навчання у юридичному закладі та проходження практики

у правоохоронних органах. Доцільність безпосереднього застосування слідчим техніко-криміналістичних методів і засобів у проведенні процесуальної дії або залучення з цією метою спеціаліста визначається особою, що здійснює досудове розслідування, у кожному окремому випадку.

Таким чином, до спеціальних криміналістичних знань належать техніко-криміналістичні знання в наступних галузях:

- криміналістична фотографія, звуко- і відеозапис, тобто навички та вміння здійснення криміналістичної фото- і відеозйомки;

- криміналістичне слідознавство, тобто навички та вміння застосовувати техніко-криміналістичні засоби і методи в ході збирання (пошуку, виявлення, фіксації, вилучення) та дослідження (попереднього, експертного) слідів людини, слідів знарядь, інструментів, виробничих механізмів, слідів транспортних засобів;;

- криміналістичне зброезнавство, тобто навички та вміння застосовувати техніко-криміналістичні засоби і методи в ході збирання (пошуку, виявлення, фіксації, вилучення) та дослідження (попереднього, експертного) слідів застосування зброї;

- криміналістичне документознавство, тобто навички та вміння застосовувати техніко-криміналістичні засоби і методи в ході збирання (пошуку, виявлення, фіксації, вилучення) та дослідження (попереднього, експертного) різних документів, а також матеріальних слідів їх зміни;

- криміналістичне вчення про зовнішні ознаки людини, навички та вміння з застосовувати техніко-криміналістичні засоби і методи для фіксації зовнішнього вигляду людини, а також збирання і дослідження (попереднього, експертного) даних про зовнішній вигляд людини.

З огляду на зазначене вище є підстави зробити висновок, що спеціальні знання – це сукупність науково обґрунтова-

них відомостей окремого (спеціального) виду, якими володіють обізнані особи (експерти і спеціалісти) у різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла, і відповідно до норм законодавства використовують їх для успішного вирішення завдань кримінального провадження.

Кримінальний процесуальний закон дає можливість використовувати спеціальні знання у різних формах, кожна з яких має лише їй притаманну роль у процесі доказування. Вибір конкретної форми використання спеціальних знань повинен бути тактично і організаційно обгрунтованим.

Сьогодні не існує єдності поглядів про форми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві. Традиційно форми використання спеціальних знань у процесі розслідування поділяють залежно від доказовості їх результатів на процесуальну та непроцесуальну.

До процесуальної форми відносяться проведення судових експертиз (ст. ст. 242–245 КПК України), залучення спеціалістів для участі в окремих слідчих (розшукових) діях (ст. ст. 71, 226, 227, 491 КПК України) з метою надання допомоги слідчому у виявленні, фіксації та вилученні слідів злочину, речових доказів, надання консультацій зі спеціальних питань, застосування технічних засобів у кримінальному провадженні як одного з способів виявлення і фіксації (закріплення) доказів (п. 2 ч. 1 ст. 103, ч. 2 ст. 104, п. п. 1, 3, 4 ч. 2 ст. 105, ч. ч. 1–4 ст. 107 КПК України), письмові пояснення спеціалістів, які брали участь у слідчих (розшукових) діях щодо особливостей виявлення і фіксації слідів та інших об'єктів (п. 2, ч. 2 ст. 105 КПК України).

Непроцесуальними формами використання спеціальних знань є проведення ревізій, аудиторських перевірок та попереднього дослідження об'єктів, консультації спеціалістів.

Попередні дослідження – це криміналістичне непроцесуальне дослідження об'єктів, що проводиться як до, так

і після відкриття кримінального провадження з метою виявлення ознак злочинної діяльності та причетності до неї конкретних перевірених осіб, а також для отримання швидкої орієнтовної інформації щодо кримінального провадження. В самому понятті «попереднє дослідження» свідомо закладено право обізнаної особи на помилку. Зазвичай дослідження проводиться за письмовим дорученням органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, особами, що володіють спеціальними знаннями. Вважається, що за наявності стандартизованих методик дослідження можуть проводитися і безпосередньо працівниками слідчими (наприклад, визначення наркотичного засобу за допомогою експрес-тестів).

Особа, яка проводить дослідження має використовувати практично ті ж методи і ту ж логіку дослідження, що і під час експертизи. Однак слід пам'ятати, що при проведенні попередніх досліджень допускається застосування тільки методів, що не руйнують досліджуваній об'єкт. Винятком є випадки, коли від досліджуваного об'єкта можна відокремити будь-яку частину без зміни його властивостей в цілому. Руйнування (знищення в ході дослідження) припустимо тільки в ході проведення експертного аналізу (хоча і не рекомендується).

Водночас у науковій літературі висловлюються полярні точки зору стосовно неприпустимості виділяти процесуальну і непроцесуальну форми використання спеціальних знань. Одні вчені стверджують, що непроцесуальна форма не може існувати априорі і використовуватися при встановленні істини у кримінальному провадженні, адже розслідування злочинів є кримінально-процесуальною діяльністю, а тому використання спеціальних знань, яке не передбачене кримінально-процесуальним законодавством виходить за межі дії кримінального процесу. Інші ж стверджують, що законодавчо просто неможливо охопити всі випадки застосування

спеціальних знань, а тому головним є те, щоб вони не суперечили кримінально-процесуальним нормам.

Очевидно, що друга точка зору є слушною, адже реалізація непроцесуальних форм використання спеціальних знань має на меті не набути однакового доказового значення з процесуальним використанням, а прагне створити умови для процесуального впровадження спеціальних знань у процес розслідування.

Крім зазначеної вище систематизації форм використання спеціальних знань виділяють ще:

- безпосередні, тобто такі, що безпосередньо спрямовані на збирання й отримання доказів та опосередковані, тобто ті, що сприяють збиранню і оцінці доказів [2, с. 351–352; 12, с. 107–108];

- обов'язкові (наприклад, обов'язкове призначення експертизи, обов'язкова участь педагога або психолога) та факультативні (наприклад, отримання консультацій у спеціаліста).

З огляду на зазначене є підстави зробити наступні висновки:

1) про необхідність застосування спеціальних знань для оптимізації процесу розслідування йдеться вже давно. Початок обговоренню цього питання поклав ще Ганс Гросс, а у вітчизняній криміналістиці воно почало вивчатися у 70-х роках ХХ століття;

2) спеціальні знання – це сукупність науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального) виду, якими володіють обізнані особи (експерти і спеціалісти) у різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла, і відповідно до норм кримінального процесуального законодавства використовують їх для успішного вирішення завдань кримінального провадження;

3) основним завданням використання спеціальних знань у ході проведення слідчих (розшукових) дій є сприяння слідчому у виявленні, закріпленні та вилученні предметів і документів яке здійснюється, насамперед, шляхом застосування необхідних технічних засобів і способів;

4) метою використання спеціальних знань є отримання доказів у кримінальних провадженнях, яке досягається спеціалістом шляхом надання допомоги слідчому в застосуванні експертно-криміналістичних методів і засобів при збиранні, вивченні (дослідженні), перевірці, оцінці та використанні доказів;

5) хоча в науці форми використання спеціальних знань систематизують за різноманітними критеріями, втім, на сьогоднішній день відсутній єдиний науковий підхід до їх класифікації форм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики / Г. Гросс. – Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. – М., 2002. – 1088 с.
2. Тищенко В. В. Щодо використання спеціальних знань у кримінальному провадженні / В. В. Тищенко // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (27 листопада 2013 року, м. Одеса). – Одеса: «Юридична література», 2013. – С. 349–353.
3. Криминалистика / Отв. ред. С. П. Митричев и др. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1973. – 536 с.
4. Соколовский З. М. Проблемы использования в уголовном судопроизводстве специальных знаний при установлении причинной связи явлений: автореф. дис. д. ю. н.: спец. 12.00.09 / З. М. Соколовский. – Харьков, 1968. – 36 с.
5. Россинская Е. Р. Специальные познания и современные проблемы их использования в судопроизводстве / Е. Р. Россинская // Журнал российского права. – 2001. – № 5. – С. 32–44.
6. Пошюнас П. Применение бухгалтерских познаний при расследовании и предупреждении преступлений / П. Пошюнас. – Вильнюс, 1977. – С. 10.
7. Шаповалова Г. М. Классификация «электронных документов», допускаемых в качестве доказательств по уголовным делам / Г. М. Шаповалова: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/20_DNII_2012/Pravo/11_114292.doc.htm

8. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у до судовому слідстві: монографія / В. Я. Марчак. – Чернівці, 2005. – 152 с.
9. Криминалистика: учебник для вузов / Аверьянова Т. В. и др.; под ред. Р. С. Белкина. – М., 1999. – 971 с.
10. Шмонин А. В. Понятие и структура криминалистического обеспечения расследования преступлений / А. В. Шмонин // Труды Академии управления МВД России. – 2010. – № 1 (13). – С. 3–8.
11. Яблоков Н. П. Криминалистика / Н. П. Яблоков. – М., 2005. – 781 с.
12. Салтевський М. В. Криміналістика: підручник для студентів юридичних вузів: У 2 ч. / М. В. Салтевський. – Х., 1999. – Ч. 1. – 415 с.

Byshevets O. The use of special knowledge in proving in criminal proceedings.

In the article on the basis of studying of scientific literature and practice the essence and concept of the use of special knowledge have been analyzed. Publications, which made the beginning of this concept research, have being indicated. The author has described the existing in science point of views on understanding of concept of the special knowledge, has pointed out their defects and undertook an attempt to give the determination to this concept. Separate attention in the article is payed to the forms of application of the special knowledge during investigation of crimes. It is determined that to this date the single systematization of forms of application of the special knowledge does not exist. Although in science the validity of selection among the forms of application of the special knowledge such as, judicial and unjudicial, is contested, to the opinion of the author, such systematization deserves on existence.

Keywords: *criminal proceeding, proving, special knowledge, forms of application of the special knowledge, judicial expertise.*

Стаття надійшла до редакції журналу 07.11.2014 р.